

Haricilik, Şia ve Mutezile'nin İmamet Literatürü Üzerine Çalışma

Niyazi KAHVECİ*

ABSTRACT

A Study on the Imâmâte Literature of the Havâric, the Shi'a and the Mu'tazilah Sects. We aimed to collect the political literature of the main Islamic sects; the Havâric, the Shi'a, and the Mu'tazilah up until the 5/11. century. Under the shed of light of this literature, we wish to find out the early date when the first book was written on Imâmâte. And also to shed light on the political character of these sects theoretically. Therefore we briefed their active stance towards the political powers.

History of the Hâricites and the Shi'ites witness that they are practically political sects and they organized revolts and disobeyed the governments. Characteristically, their compilation of imâmâte literature goes parallel. Hâricites compiled very little number of books, for they spent all their life to revolt. However the Shi'ite scholars wrote a vast number of books on the imâmâte. The Mu'tazilites, also compiled significant number of literature. This shows that, though they have not revolted against the governments, they have also been politicized, by having close relationships with some rulers and were influential in the governments. However, when they were kept in abeyance of the political power, though they took the stance of opposition, they have never revolted. They preserved, in all circumstances to be the people of the wisdom and intellect. Therefore they influenced and contributed alot in the Islamic thought and Kalâm. All the other sects, including the Shi'ite, developed their thought by copying and responding the Mu'tazilite intiation of new ideas and methods of arguement.

We have come to the conclusion of that the first imâmâte book had been compiled by Zaid b. Ali (d. 122/740), the founder of Zaydite sect. The name of his books are Kitâbu'l Imâmâh, and al-Vasıyyah va'l Imâmâh.

KEYWORDS: Hâricites, Shi'ites, Mu'tezilites, Imâmâte literature, the erliest written book on Imâmâte, Zaid b. Ali (d. 122/739).

Giriş

Bu makalemizde Haricilik, Şia ve Mutezile mezheplerinin, 5/11. asra kark, imamet literatürünü tanımayı amaçladık. Hepsine ulaşabildiğimizi iddia edemeyiz. Fakat ulaşabildiğimiz kadarının ışığında, bu mezheplerin imamet eseri yazmaya başladıkları zamanı tespit etmeye çalıştık. Mezhepler tarihi açısından, "fikir ve hadise irtibatı" bakımından bu mezheplerin, fiilî siyasi

* Dr.

tavırlarına kısaca temas edeceğiz. Böylece, fikren politize olmuş mezheplerin, fiilen de siyaset ile ilgilerini görmüş olacağız.

Mezheplerin Fiilî Siyasal Tavırları

A. Hariciler

Haricilik, isminden de anlaşıldığı üzere, hükümete karşı fiilen başkaldırma/ itaatsizlik/huruc anlamında bir siyasi tavırla doğmuş, ilk fırka olarak yeni siyasi kavramlar ihdas etmiş ve İslam fikriyatının gelişmesine mühim katkıda bulunmuştur.¹ Siyasi teorileri² doğrultusunda Hariciler, Emevi Hilafeti'ne muhalif olmuş ve beşeri sorumluluk nedeniyle baskıcı icraatlarını; suç, adaletsizlik ve gayr-i meşru ilan etmiştir. Emeviler, diğer taraftan, cebir doktrinini mevcut siyasi durumu meşrulaştırıcı bulmuş, kaderî fikirleri reddetmiş ve savunucularını cezalandırmıştır.³ Harici hareketi, siyasi düşüncelerinde teorik kalmamış, fikriyatı muvacehesinde aktif davranmıştır. Nitekim siyasi fikriyatını, Nafi' b. Ezrak (ö. 60/680)'ı imam seçip Emeviler'e karşı savaş açarak tatbik etmiştir.⁴

Hariciler, kendilerinden görmedikleri iktidarlara karşı, kendi yönetimlerini kurmak amacıyla sürekli isyan etmişlerdir. Bazen de Muaviye'nin muhalifi Talha b. Zübeyr'e yaptıkları gibi, yönetimin muhaliflerini desteklemişlerdir.⁵ Harici isyanları, Ezrakiler, Necdiler, Beyhesiler, İbadiler, Sufriiler ve Acaride olmak üzere bütün Emevi devri (41-132/661-750) boyunca sürmüştür. Bir diğer ifade ile, Emevileri en çok uğraştıran fırka olan Haricilik, yönetimle ilişkisini, isyanlarla kurmuştur. Hz. Ali'den Muaviye'ye kadar olan 658-661 yılları boyunca beş lider komutasında isyan eden bu fırka, 661'den 680 senesine kadar, on altı liderle Emeviler'e karşı savaşmıştır.⁶ Nafi b. Ezrak, Emevi Halifesi Abdulmelik (65-86/685-705), zamanındaki Basra isyanında yenilerek 66/685'de öldürülmüştür. Hariciler, Ezrak'tan sonra, yine kendi siyaset düşüncelerine

1 Havaric kelimesinin siyasi muhtevası için bkz. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fiğlalı (Ankara, 1981), 19-20.

2 Zuhuru, siyasi bir hadiseye dayanan Haricilik, iktidarın kaynağını ve siyasal egemenliği Allah'a ait görür. Yönetici ve Hakim tek otorite Allah'tır (*Lâ Hukme illâ lillah*). İktidar, belirli kişi veya kişilerin tekelinde değildir. Kur'an ve Sünnet'in belirlediği 'adalet' esasına uymak şartıyla Kureys haricinden de, herkesin yönetime katılma hakkı vardır. Köle kişi de imam olabilir. Teoride, herkes hukuka itaat ve vazifelerini ifa ederse, kanunu tatbik için imama ihtiyaç olmaz. Kitab ve Sünnet'e muhalefet etmesi durumunda, imama huruc/baskaldırma insanlar üzerine bir vacib haktır. Şehristâni, *el-Milel ve'n Nihal* (Beyrut, 2002), 92-115; İbnu'l Esir, *el-Kamil fi't Târih* (Beyrut, 1979), 3/372; Watt, *Teşekkül*, 104; Majid Khadduri, *The Islamic Conception of Justice* (Baltimore, 1982), 21; Ahmet Turan, "Yezidîliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihiçesi," *OMÜİFD* 1989/3, 42-83.

3 Khadduri, *Islamic Conception*, 24.

4 Şehristani, *el-Milel*, 95-6.

5 W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology* (Edinburgh, 1962), 11.

6 Montgomery Watt, "Kharijite Thought in The Umayyad Period," *Der Islam*, 1961, 215-233. Watt, bu makalesinde isyanların liderlerinin isimlerini ve taraftar sayısını vermektedir.

uygun olarak Katârî b. Fucâe el-Mâzinî'yi imam seçip ona biat ettiler. Katari de, savaş alanında katledilmiştir.⁷ Emeviler'e karşı isyan eden bir başka Harici fırkası, kurucusu Necde b. Amir el-Hanefi (ö. 73/692) olan Necedat'dır.⁸ 76/695'de Sufriyye fırkasından Salih b. Musarrih ayaklanmıştır.⁹ Halife Abdulmelik, Abdullah b. Zübeyr'in reisliğindeki Mekke'yi 71/690 senesinde fethetmesiyle bütün Irak'ı boyun eğdirip Mekke ve Medine'yi 73/692'de kontrolü altına alınca bütün kuvvetini Haricilere karşı kullanabilir hale gelmişti. Emevi Hanedanlığı'nın sonları olan 128/745'de Halife II. Mervan devrinde Harici Dahhak b. Kays Şeybânî'nin Mezopotamya'da isyanından bahsedilebilir. Hariciler, Azerbaycan'ı kontrolü altına alıp Hanedanlığı askerlerini sürdürdüler. Geçici bir süre de olsa Medine'yi de ellerine geçirdiler.¹⁰ Medine'de ise Ebu Hamza isyan etmiştir. Yine Mervan'a karşı 130/747'de Afrika'ya sığınan Sufriye ve İbadi Haricileri, Kureys dışından Meysere isimli bir Berberi'yi reis seçmişlerdir.¹¹

Hariciler, Abbasi iktidarını da Emeviler gibi, gayri meşru addetmişlerdir. Halifeleri, hilafete salih olmayan, sarih ve hür bir ihtiyarla seçilmemiş ve imamda aradıkları nitelikleri taşımayan kişiler görmüşlerdir. Bu nedenle Harici isyanları, Abbasiler devrinde (132-656/750-1258) de sürmüştür. Fakat Emeviler devrindeki kadar kuvvetli değillerdi. Buna rağmen bir dizi Harici isyandan söz edilebilir. 137-8/755 senesinde Halife Mansur'a karşı Harici Mulebbed b. Harmele eş-Şeybani baş kaldırmıştır. Üzerine gönderilen Halife'nin bütün askerlerini hezimete uğratmıştır.¹² Fakat nihayetinde yenilmiş ve bütün ashabi ile birlikte kendisi de öldürülmüştür.¹³ 141/758'de Ebu'l Hattab el-Me'afiri idaresindeki İbadiyye fırkasına mensup Kuzey Afrika Berberileri isyan etmiş, 144/761'de Abbasi ordusu tarafından bozguna uğratılmıştır. Fakat Hariciler, nihayetinde 296/909'a kadar sürecek müstakil emirliği Tahert'te kurmuştur. Dokuzuncu asrın sonlarına rastlayan Mutazid (279-289/892-902) devrinde de Haricilerin isyanı vardır. 280/891 senesinde kumandan Yusuf b. Ebu Sâc, Musul civarlarında 32 Hariciyi yakalamış, 25'inin kellesini uçurmuş ve 7'sini hapsedmiştir.¹⁴ Harici isyanlarını, onuncu asrın başlarında Halife Muktefi (289-295/902-908) devrinde de görmekteyiz.¹⁵ Harici isyanları, Abbasi idaresinin, Tunus'un batsına kadar genişlemesini önlemiş ve İspanya'da Emevi Emirliği'nin tesisini mümkün kılmak gibi siyasi neticeler doğurmuştur.¹⁶

7 Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi (ö. 310/922), *Tarihü'l Umem ve'l Mulûk*, thk. M. Ebu'l Fadl İbrahim (Beirut, t.y.), 5/613; Şehristanî, *el-Milel*, 97.

8 İbnu'l Esir, *el-Kamil*, 4/201 vd.

9 Watt, *Teşekkül*, 30.

10 İbnu'l Esir, *el-Kamil*, 5/349; Khuda Bakhsh, *Politics in Islam* (İndia, 1981), 69.

11 İbnu'l Esir, *el-Kamil*, 5/388-91.

12 İbnu'l Esir, *el-Kamil*, 5/482.

13 İbnu'l Esir, *el-Kamil*, 5/485.

14 Taberi, *Tarih*, 10/34.

15 Muktefi, isimi Çiçek olan Türk ümmü veleden 264/878'te doğmuştur. Taberi, *Tarih*, 10/138.

16 Watt, *Teşekkül*, 189 vd.

B. Şi'a

Ali gibi siyasi bir şahsiyetin taraftarlığı ile ismini alan Şia, Hariciler gibi, başından beri, imamet meselesi ile en iç içe olmuş ve kendi siyasi fikriyatları¹⁷ muvacehesinde bir iktidarı kurma idealini yaşatmış, Emevi ve Abbasi yönetimlerini zalim ve meşruiyetsiz ilan etmiştir. Emeviler, Hariciliğe yaptığı gibi, Şii meşruiyet doktrinini reddetmiş ve kendilerine karşı kullanılan meşruiyetsizlik iddialarına Kelami tartışmalarla savunmaya geçmiştir.¹⁸ Hariciler gibi, Şiiler de iktidarlara karşı aktif isyanlara girişmişlerdir. Emevilere karşı ilk Şii hareketinin hangisi olduğu üzerinde ihtilaf mevcuttur. Bir çok İslam Mezhepleri Tarihi alimi, ilk isyanın Hucr b. Adiyy'nin, 51/671 senesinde Muaviye'ye karşı başkaldırışını ilk Şii isyan olarak zikrederler.¹⁹ Fakat Hasan Onat'ın bu konuyu derinlemesine çalışması, bu hareketin, hiç bir yönüyle Şii motifler taşımadığını ortaya koymaktadır.²⁰ Yine ilk Şii hareketlerden gösterilen Tevvabûn ayaklanması²¹ ve Muhtar es-Sakafi (ö.67/687)'nin 685'de başlayan isyan hareketi de Hasan Onat'ın incelemesine göre, Şii hareketi görünümü taşımamaktadır.²²

Emevi yönetimine karşı, imamet fikriyatı taşıyan ilk Şii harekette Muğire b. Said'in, öldürüldüğü 119/737 veya 120/738 senesindeki isyana kadar Şiiler, yeraltı faaliyetleri ile fikirlerini yaymışlardır. Bu hareketle birlikte ilk olarak Şiiliğin temellerini oluşturacak olan Ali ile ilgili imamet fikriyatı açısından hilafet meselesine yaklaşılmış ve vesayet esası ortaya çıkmıştır.²³ Emeviler devrinde Şiiliğin müşahhas fikriyatından bahsetmek zordur. Karizmatik lider, imamın nass ile tayini, aynı zamanda tek imam ve vasi belirlemesi fikirleri de Emeviler'in sonlarında oluşmaya başlamıştır.²⁴ Takiben aynı doğrultuda ve ilk Şii siyaset düşüncesine katkısı bulunan hareket olarak Ebu Mansûr el-İclî'nin 121-127/738-744 tarihleri arasındaki isyanı zikredilebilir.²⁵ Hz. Peygamberin torunu ve Cafer Sadık (ö.148/765)'in kardeşi Zeyd b. Ali, 122/744 senesinde Emeviler'e karşı giriştiği isyanda öldürülmüştür.²⁶ Kurucusu olduğu Zeydiyye

17 Şi'a'nın siyaset düşüncesini şöyle özetlemek mümkündür: İmamet, ammenin ihtiyarına menat olan maslahî bir kazıye değildir. Bilakis o, usûlî bir kazıyedir ve dinin rûknüdür. Dinde imam tayininden daha mühim bir iş yoktur. İmam, masum/günahattan korunmuş kişi olmalıdır. İmanın, beşerin ihtiyarı ile değil, nassen tayin edilmesi şarttır. Peygamber'den sonra imam, Ali'dir. Şehristani, *el-Milel*, 118, 131, 139; Kadı Abdulcebbar b. Ahmed, *el-Muğni fi Ebvâbi't Tevhîd ve'l 'Adl* (Kahire, t.y.), 20. cild; Watt, *Teşekkül*, 44.

18 Khadduri, a.g.e., 24.

19 Bkz. Watt, *Teşekkül*, 50.

20 Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (T. Diyanet V. Yayınları, Ankara, 1993), 61.

21 Bkz. Watt, *Teşekkül*, 52.

22 H. Onat, *Şii Hareketleri*, 90, 114; Watt, Muhtar Sakafi'nin Kufe'deki bu isyanını, Şiiliğe maleder. Watt, *Islamic Philosophy*, 21.

23 Onat, a.g.e., 128.

24 Watt, *Islamic Philosophy*, 24-5.

25 Onat, a.g.e., 132-3.

26 Watt, *Teşekkül*, 62.

fırkası mensupları, kendi akaidine²⁷ uyan bir devlet kurmak fikrinde hep olmuşlardır. Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'in küçük torunu olan Abdullah b. Muaviye, II. Mervan'a rastlayan 127/744 senesinde isyan etmiş ve Abbasiler'in komutanı Ebu Muslim Horasani tarafından 130/747'de öldürülmüştür.²⁸ İran'da da Aleviler ile Abbasiler'in, Emeviler'i devirme gibi siyasi çalışmaları olmuştur. İki grup, müşterek düşmana karşı birleşmiş ve Halife Mervan II'yi devirerek Emevi Hanedanlığı son bulmuştur.

Abbasiler'in, Alioğulları'na karşı siyasi meşruiyet kazanması, çözülmesi zor bir mesele idi. Onlar, meşruiyetlerini Peygamber'e olan akrabalık bağı ile sağlıyorlardı. Alioğulları da aynı şekilde Peygamber'e daha yakın akrabalığı kullanarak hilafete hak iddia ediyorlardı. Hilafetin, Emeviler'den Abbasiler'e devretmesinde şüphesiz Şiilerin, çok büyük katkısı olmuştur. Fakat onların iktidarı Şiiler için tam bir hayal kırıklığı doğurmuştu. Emevileri devirmekle, tahta Peygamberimiz'in amcası Abbas (ö. 652)'in soyundan değil, Hz. Ali'nin nesebinden birini getirmeyi amaçlayan, bekleyen ve aldatıldığına inanan Şiiler, ilk halife Saffah (132-136/750-4) ve Mansur (136-158/754-775) döneminden itibaren Emeviler'e yaptıkları gibi, Abbasiler'e karşı muhalif oldular. İktidarı ele geçirmek için sürekli mücadele ettiler ve isyanlara giriştiler. Abbasiler, Şii isyanlarını önlemek amacıyla Emeviler'in yaptığı gibi, Ali taraftarlarına sert ve kaba davrandı.²⁹ Halife Mansur, Muhammed b. Abdullah (Nefsu'z Zekiye) ve İbrahim b. Abdullah'ın başlattığı ayaklanmayı desteklediğinden ve iktidarın meşruiyetini kabul etmediğinden dolayı muhaddis ve mufakkıh Enes b. Malik (93-179/711-795)'i ağır işkenceye çarptırmıştır. Yine Mansur, iktidarı eleştiren, İbrahim b. Abdullah'ın 145 senesinde Basra'da gerçekleştirdiği ayaklanmaya destek veren ve iktidarın teklif ettiği kadılık vazifesini ve yönetime katılma teklifini reddeden İmam-ı Azam Ebu Hanife (80-150/699-767)'ye işkence etmiştir.³⁰

Abbasiler'in ilk asrında Şiiler, faaliyetlerini 'yeraltında' sürdürmüşlerdir. Harun Reşid'in iki oğlu Memun ve Mutasım arasındaki taht kavgasında Memun, onlara dayandığı için Şiiler, kısa bir süre rahatladı. Savaşı kazanan Memun, sadece büyük bir müsamaha başlatmamış, aynı zamanda onlara alenen hamilik yapmıştır. Veziri Fadl b. Sehl ve diğer müşavirlerinin tesiri ile Memun, kızını Hz. Ali'nin bir torunu olan İmam Musa Kazım (ö. 799)'ın oğlu Ali Rıza (ö. 818) ile evlendirmiş ve onu halefi olarak ilan etmiş, ismi ile sikke darbını emretmiş ve Abbasiler'in siyah sancağını Aleviler'in yeşiline değiştirmiştir. Bu

27 Şi'adan neşet eden Zeydiyye'nin imamet görüşleri şudur: İmamet, Hz. Fatıma'nın evladı Hasan ve Hüseyin'e münhasırdır. İlim, şecaat ve cömertlik gibi mümtaz niteleklere haiz ve imamet için huruc eden bütün Fatimiler, kendisine itaatın vacib olacağı imam olabilir. Aynı zamanda birden çok sayıda imam caizdir. Efdalin mevcudiyetine rağmen mefdulun imameti caizdir. Bkz Şehristânî, *Milel*, 124-130. E. R. Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri* (Ankara, 1990), 125-29; M. Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (Isparta, 2001), 173.

28 Onat, a.g.e., 136; Watt, *Teşekkül*, 63.

29 Taberî, *Tarih*, VIII/36-7.

30 Ay, a.g.e., 249-50.

davranış karşısında Şiiler'in reaksiyonu durmuş, fakat bu sefer Araplar'ın hissini üzerine çeken Memun, Şiilere karşı bu dostane siyasetini değiştirmeye zorlanmış ve damadı Ali Rıza'yı 203/818'de zehirletmiştir. Memun devrinde 199/814-5'de büyük bir Alevi isyanı çıkmış, imam ilan edilen İbn Tabatabai, ve Kufe ve Basra'yı işgal edip Yemen'i bir süre ellerinde tutmuştur.³¹

Me'mun'dan (813-833) sonra Abbasiler, zahiri tehdit oluşturmaya başlayan Şiilere karşı sindirme siyasetini tatbika koyuldular. 849'daki Halife Mütevekkil (847-861)'in politika değiştirmesi ile birlikte Şia'nın muhammen imamları hapsedilmeye başlanmıştır. Halife Mutemid (870-892)'in Şii imamları hapsetme politikası sonucu, 260/874'de onikinci İmam Muhammed b. Hasan el-Kaim el-Muntazar, ya ölecek veya kaybolarak gaybete girmiştir. Büyük Gaybet'in başlamasına (329/941) rastlayan zamanda Şiiler, Büveyhiler (334-447/945-1055)'in desteğini kazanmıştır.

C. Mutezile

Diğer mezhepler gibi, Mutezile de siyasal yönetime karşı fikren³² ve fiilen kayıtsız kalmamıştır. Bu nedenle mezhebin beş esasını siyasî açıdan yorumlamak mümkündür. Fakat, 'emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l münker' ve insan fiillerinde sorumluluk, seçme ve irade hürriyetini ifade eden 'menzile' ve 'adalet' esasları gereği³³ bu mezheb, siyasal yönetimin icraatlarını izlemiş, ona karşı siyasi tavır belirlemiş ve iktidarlara karşı silahsız baş kaldırmaları olmuştur.

Mutezile, kendi imamet fikriyatı muvacehesinde Emevi idaresini meşru saymamıştır. Bu nedenle Mutezili alimler, onların iktidarının meşruiyet iddialarını ve tatbikatlarını tenkit etmişlerdir.³⁴ Mutezile'nin başlangıç şahsiyeti sayılan ve Hz. Ömer'den itibaren Emevi döneminin büyük kısmına kadar İslam yönetimini gören Hasan-ı Basri (20/642-110/728), Siyasi iktidarlara karşı sessiz kalmamış, fakat Harici ve Şii silahlı ayaklanmaları tasvip etmemiştir. Aktif bir muhalefet gibi, Emevi iktidarının hatalarını, zulüm ve haksızlıklarını tenkid etmiş, Halifelere tavsiye ve uyarılarda bulunmuştur. Bu halifelerden biri Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-720)'dir. Yine Abdulmelik b. Mervan (65-86/685-705)'a karşı siyasi muhalefet sayılabilecek Kaderiyye'yi reddeden bir risale yazmıştır.³⁵

31 S. Khuda Baksh, *Politics*, 81.

32 Mutezile'nin imamaet nazariyesini şöyle tasnif etmek mümkündür: İmametden maksad, imamet hükmü, imametın yolları ve imamın şartları. Buna göre imamet, maslahî kaziyedir, usulî değildir. Hududu ikame gibi vazifeleri nedeniyle imama ihtiyaç vaciptir. İmamın tespiti, ihtiyar/seçim ileidir. Onu bir cemaat da seçebilir. Efdalin mevcudiyeti durumunda mefdulün imameti caizdir. Şehristani, *el-Milel*, 129; bkz. Kadı Abdulcebar b. Ahmed, *el-Muğni fi Ebvâbi't Tevhid ve'l Adl* (Kahire, t.y.), 20. cild.

33 Abdurrahman Salim, *et-Târîh es-Siyâsiyyi li'l Mu'tezile* (Kahire, 1409/1979), 74 vd.

34 Bkz. Kadı Abdulcebar, *Fadlu'l İtizal ve Tabakâtu'l Mutezile*, thk. Fuad Seyyid, (Daru't Tunusiyye, 1393/1974), 143; Kadı, *el-Muğni*, 20/2.cüz, 147; *Resâilul Câhiz*, derl. Hasan es-Sundûbî (Kahire, 1933), 293'ten başlayan Risaletu Beni Umeyye.

35 Ahmed b. Yahya b. Murteza, *Tabakâtu'l Mu'tezile*, thk. Susana Diwald-Wilzer (Beirut, 1960), 18-24.

Kahadduri, a.g.e, 30; Hasan Basri'nin hayatı hakkında bkz. Abdurrahman b. el-Cevzi, *el-*

Mutezililer, Havaric ve Şî'a gibi, iktidarı devirme ve kendi siyasal iktidarını kurmak amacıyla silahlı isyanlar yerine, iktidardaki yöneticileri kendi mezheplerine çekmek ve fikriyatlarını iktidarda hakim kılmak için çalışmışlardır.³⁶ Fakat bazı isyanlara katılanları olmuştur. Mesela idaresinden razı olmadıkları Halife Cafer Mansur'a karşı Hicaz'da H.142 civarında ayaklanan Muhammed Nefsuzzekiyye hareketine bazı Mutezililer'in katıldığı kaydedilmektedir.³⁷ Mutezili alim Amr b. Ubeyd (80-144/699-761), Emeviler'e muhalefet etmiş, onların yıkılışında ve Abbasiler'in kuruluşunda fikren ve fiilen katkı yapmıştır. Fakat daha sonraları yönetimle yakın ilişki kurmuş ve Halife Mansur (136-158/754-775)'un dostu olmuştur.³⁸ Halifeler, fikriyatını benimsediği mezhep alimlerine büyük payeler ve vazifeler vermiştir. Mutezile için bu bakımdan ehemmiyeti olan halife şüphesiz Memun (198-218/813-833)'dur. Babası Harun Reşid, Memun'u, Mutezili alim Yahya b. Mubarek Yezidî (ö. 202/822)'ye eğittirmişti. Memun, hilafeti müddetince başka bir çok Mutezili alim ile yakın ilişki içinde bulunmuştur.³⁹ Mutezililer, 833'ten 849'da Mihne'nin sona erdirilmesine kadarki devrede hükümet vazifeleri ile iç içe olarak yönetimde bulunmuşlar ve mezhebin gelişmesine büyük katkı yapmışlardır.⁴⁰

Halife Mansur, Mehdi ve Harun Reşid (170-193/786-809) tarafından, siyasi tavırlarından dolayı, hapsedilmiş ve ağır işkenceye tabi tutulmuş çok sayıda Mutezili de mevcuttur. Bağdad Mutezilesi'nden ve Ali'nin efdal olduğu fikrine sahip Bişr b. Mutemir (ö.210/825), onun talebesi ve yakın arkadaşı Sumame b. Eşres (213/828) bunlardandır.⁴¹ Sumame, aynı zamanda Memun (198-218/813-833)'un Mutezili fikirlere sahip olmasında müessir şahsiyettir. Aynı ehemmiyete sahip bir diğer şahsiyet ise Bişr el-Merîsî (ö.213/833), Memun'un ilmi müşavere meclisinde yer almıştır.⁴² Ebu'l Huzeyl Allaf (134-227/751-849) da, Memun'un, Mutezili fikirleri benimsemesinde müessir şahsiyettir. Mütevekkil, Abbasi hükümet siyasetini, 235/850 dolaylarında değiştirmesi neticesi Mutezile'nin, iktidar üzerindeki etkisi sona ermiştir. Hükümette görevli Mutezililer, tedricen uzaklaştırılarak, Mutezile'nin siyasi gücü bir daha geri dönmemek üzere sona ermiştir.⁴³

Hasan el-Basrî, ed. el-Sendubî (Kahire, 1931); İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-Ayân*; İbn Nedim., *el-Fihrist*, 283.

36 Muhammed Ebu Zehra, *Tarihu'l Cedel* (Daru'l Fikri'l Arabi, 1934), 203.

37 Abdurrahman Salim, *Tarih Siyasi Mutezile*, 183.

38 İbn Abdirabbih Ebu Omer Ahmed b. Muhammed (ö. 328/939), *İkdu'l Ferîd* (Beyrut, 1399), III/99.

39 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, nşr. A. Ferid Rufâî (Kahire, t.y.), XX/30-1.

40 Watt, *Islamic Philosophy*, 47.

41 Taberi, *Tarih.*, VIII/235.

42 Ebu'l Fadl Ahmed b.Tahir İbn Tayfur (ö. 280/893), *Kitabu Bağdad*, thk. M. Zahid Kevserî (Kahire, 1949), 36.

43 Salim, *Tarih Mutezile*, 299 vd.

Mezheplerin İmamet Eserleri

A. Haricî İmamet Eserleri

İbrahim b. İshak İbâdî (ö. 145/760), *Kitabu'l-İmame*.⁴⁴

Ebu'l Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak, Yemân b. Rebâb (ö. 180/795 civarı)

Kitabu İsbâtu İmameti Ebi Bekr.⁴⁵

el-Heyssem b. el-Heyssem (3/9. asır), *Kitabu'l-İmame*.⁴⁶

Ebu Bekir el-Berdeî (4/10. asır), *Kitabu'l-İmame*.⁴⁷

Ebu Kasım el-Hadîsî (4/10. asır), *Kitabu'l-İmame*.⁴⁸

B. Şi'î İmamet Eserleri

a) Küçük Gaybet'e Kadarki Dönem (256/874)

Şeytânû't Tâk (ö. 160/777)

Muhammed b. Numan el-Ehvel el-Becelî'ye muhalifleri, Şeytânû't-Tâk, Şiiler ise Muminu't-Tâk derler. İmam Cafer Sadık'tan ders almıştır. *Kitabu'l-İmame, Kitab İsbâti'l-Vasyye, Kitabu fi Emri Talha ve'z-Zubeyr ve 'Âişe*.⁴⁹

Ali et-Temmâr (ö. 179/795)

Ali b. İsmail b. Şuayb b. Meysem b. Yahya et-Temmâr. Kufeli olup Basra'da yaşamıştır. İmamiyye'nin imamlarından. Ebu Huzeyl Allaf ve Nazzam ile kelami tartışmalar yapmıştır. *Kitabu'l-İmame*.⁵⁰

Abdullah İbn Muskân (ö. 183/799)

Abdullah b. Muskân el-Anzî. İmam Sadık ve Kazım'dan ders almıştır. *Kitab fi'l-İmame*.⁵¹

Ebu Cafer Ahmed b. Hüseyin es-Saykal

İmam Cafer ve Kazım'ın ashabındandır. *el-İmame*.⁵²

Ali b. Mansur (ö. 187/803 civarı)

Hişam b. Hakem'in ashabındandır. *Kitabu't-Tedbir fi't-Tevhid ve'l-İmame*.⁵³

Hişam b. Hakem (ö. 199/815)

Künyesi, Ebu Muhammed'dir. Vasıt'ta doğmuştur. Beni Şeyban'ın mevlası idi. Gençliği, Kufe'de geçmiştir. Cehm b. Safvan'ın talebesidir. Bağdad'a

44 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 318; İsmail Bâşa el-Bağdâdî, *Hedyyetu'l-'Ârifin Esmau'l-Muellifin ve Âsârû'l-Musannifin* (İstanbul, 1951), 1/1.

45 İbn Nedim, *el-Fihrist* (Beyrut, 1422/20002), 317.

46 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 318.

47 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 379.

48 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 379.

49 Şeyhu't-Taife Ebu Cafer Muhammed b. Hasan et-Tusi (385-460), *el-Fihrist*, thk. Şeyh Cevad Kayyumî (M. Neşru'l Fekahe, 1422), 207; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Aga Buzurk et-Tahrânî, *ez-Zerî'a ila Tesânîfi'ş Şî'a*, (Beyrut, 1986), 2/332.

50 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 150; Necaşi, Ebu'l Abbas Ahmed b. Ali en-Necaşi, *Ricalu'n Necaşî*, thk. Muhammed Cevad Nainî (Beyrut, 1988), 2/72.

51 Lecnetu Muessese İmam Sadık, *Mucemu Tabakati'l Mütekellimîn* (Kum, 1424), 1/314-5; Aga Buzurk, *ez-Zerî'a*, 2/329.

52 Aga Buzurk, *ez-Zerî'a*, 2/320.

53 Lecne, *Mucem*, 1/319.

yerleştikten az sonra vefat etmiştir. Şiiiler tarafından Şi'a'nın seçkin liderlerinden kabul edilir. İmamet konusunda kelamı ilk başlatan Şi'a mütekellimi kabul edilir. Harun Reşid devrinde yaşamış ve Memun'un Hilafeti devrini gördüğü rivayetleri mevcuttur. *Kitabu'l İmame, Kitabu İhtilâfi'n-Nâs fi'l-İmame, Kitab Mecâlis fi'l-İmame, et-Tedbîr fi'l-İmame.*⁵⁴

Cabir b. Hayyân (120-200/737-815)

Ebu Abdillah Ebu Musa el-Kufi, Şi'a filozoflarından ve büyük Kimya alimi idi. Bermekiler'le arası iyi idi. *Kitabu'l-İmame.*⁵⁵

İbn Riab (d. 148/765 civarı)

İmam Sadık ve Kazım'dan ilim almış ve onlardan rivayetler yapmıştır. *Kitabu'l Vasiyye ve'l-İmâme.*⁵⁶

Hişam b. Salim Cevalikî (ö. 180/795 civarı)

Ebu Muhammed Ebu'l Hakem Hişam b. Salim el-Cevaliki el-Cufi. *Kitabu'l-İmame.*⁵⁷

Muhammed b. Halil es-Sekkâk (ö. 179/794)

Muhammed b. Celil el-Bağdadi Ebu Cafer. Hişam b. Hakem'in ashabından ve ilk Şii alimlerdenidir. *Kitabu'l-İmame.*⁵⁸

Ebu Muhammed Abdullah İbn Miskân (ö. 183/798)

Ebu Muhammed Abdullh b. Miskan. İmam Musa'nın ashabındandı idi. *Kitab fi'l-İmame.*⁵⁹

İsa b. Ravda (ö. 200/815)

Büyük mütekellimlerden idi. *Kitab Fi'l-İmame.*

Yakub b. Nu'aym (ö. 3/9. asır başları)

İbn Amr b. Karkara, Ebu Yusuf el-Katib. *el-İmame.*⁶⁰

Yunus b. Abdurrahman (125-208/742-823)

Yunus b. Abdurrahman, Yaktin ailesinin mevlasıdır. *Kitabu'l-İmame.*⁶¹

İbn Ebi Umeyr (ö. 217/832)

Muhammed b. Ebi Umeyr Ziyad b. İsa el-Ezdi. *Kitabu'l-İhticâc fi'l-İmame.*⁶²

Yunus b. Abdurrahman

Hişam b. Abdulmelik zamanında doğmuştur. *Kitabu'l-İmame.*⁶³

Ali b. Hasan Tâtârî (ö. 220/835)

Ali b. Hasan et-Tâtârî'dir. *Kitabu'l-İmame, Kitabu'l-Velaye.*⁶⁴

İbn Yaktin (d. 160/777 civarı)

54 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 259; Necaşi, *Ricalu'n-Necaşi*, 2/397.

55 Lecne, *Mucemu't-Tabakat*, 1/288.

56 Lecne, *Mucemu't-Tabakat*, 1/316-7.

57 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 252.

58 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 207; Lecne, *Mucem*, 1/418.

59 Aga Buzurk, *ez-Zer'â*, 2/329; Necaşi, *Rical*, 2/10.

60 Lecne, *Mucem*, 1/433.

61 Lecne, *Mucem*, 1/436-8.

62 Lecne, *Mucem*, 1/419.

63 Necaşi, *Rical*, 2/420-2.

64 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 310; Tusi, *el-Fihrist*, 156.

Hasan b. Ali Yaktın b. Musa el-Bağdadi. İmam Musa Kazım'ın ashabındandır.

*Kitabu'l-İmame.*⁶⁵

Hüseyin b. Ali el-Mısırî (ö. 230/844 civarı)

Hüseyin b. Ali, Ebu Abdullah el-Mısırî. *Kitabu'l-İmame.*⁶⁶

İbn Ravendî (/205-245/820-859)

Ebu Hasan Ahmed b. Yahya er-Ravendi. Önceleri Mutezili olup sonra Şilîğe intisap etmiştir. *Kitabu'l-İmame.*⁶⁷

Subeyt b. Muhammed el-Askerî (ö. 247/861 civarı)

Subeyt b. Muhammed, Ebu Muhammed el-Askeri. *Delalilu'l-Eimme.*⁶⁸

Ebu İsa el-Verrâk (ö. 247/861)

Muhammed b. Harun el-Verrâk. *Kitabu'l-İmame'ti'l-Kebîr; Kitabu'l-İmame'ti's Sağîr; Kitabu'l-İmame.*⁶⁹

Muallâ b. Muhammed el-Basrî (ö. 260/873 civarı)

Ebu Hasan künyelidir. *Kitabu'l-İmame.*⁷⁰

İbn Cebreveyh (ö. 260/873 civarı)

Abdurrahman b. Ahmed b. Cebreveyh. *Kitab Kamil fi'l-İmame.*⁷¹

Fadl b. Şâzân en-Nişâburî (ö. 260/873)

İbnu'l Halil el-Ezdî, Ebu Muhammed en-Nişaburi. Asrında İmamiye'nin alimlerinden ve meşhur mütekekkimlerindendir. *El-İmame'tu'l-Kebîr.*⁷² *El-Erbe'u Mesâil fi'l-İmame, Kitab Hisâl fi'l-İmâme.*⁷³

Muhammed b. İsa el-Übeydî (ö. 260/873 civarı)

Muhammed b. İsa b. Übeyd b. Yaktın b. Musa el-Esedî. *Kitabu'l-İmame.*⁷⁴

b) Küçük Gaybet Dönemi 256-329/874-941

Muhammed b. Hasan el-Hamdânî (ö. 262/875)

İbn Ebî'l Hattâb Zeydu'l Hamdânî. *Kitabu'l-İmame.*⁷⁵

Hüseyin b. Abdullah es-Sa'dî (ö. 270/883)

Huseyin b. Abdullah b. Sehl es-Sa'dî. *Kitabu'l-İmame.*⁷⁶

Muhammed b. Ahmed Eş'arî (ö. 280/893)

Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. İmran b. Abdillâh Eş'arî Kummî. *Kitabu'l-İmame.*⁷⁷

65 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 172; Necaşi, *Rical*, 2/218; Lecne, *Mucem*, 1/377.

66 Lecne, *Mucem*, 1/381-2.

67 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 302; Muhsin el-Emin, *Ayânu's-Şi'a* (Beyrut, 1983), 3/205.

68 Lecne, *Mucem*, 1/367-8.

69 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 301; Necaşi, *Rical*, 2/280.

70 Lecne, *Mucem*, 1/427-8.

71 Lecne, *Mucem*, 1/389.

72 Necaşi, *Rical*, 2/168; Lecne, *Mucem*, 1/409.

73 Necaşi, *Rical*, 217; Tusi, *el-Fihrist*, 197-8.

74 Lecne, *Mucem*, 1/422-3.

75 Necaşi, *Rical*, 2/220; Lecne, *Mucem*, 1/416-7.

76 Lecne, *Mucem*, 1/380.

77 Necaşi, *Rical*, 2/242; Lecne, *Mucem*, 1/413-4.

- İbrahim b. Muhammed es-Sakafî (ö. 283/897)
 İbrahim b. Muhammed b. Said b. Hilal b. Asım b. Sa'd b. Mes'ûd Sakafî'dir. *Kitabu'l-İmame, Kitab fi'l-İmame'ti'l Kebîr, Kitab fi'l-İmame'ti's-Sağîr*.⁷⁸
- Davud b. Esed el-Mısırî (ö. 300/912 civarı)
 Davud b. Esed b. A'fer, Ebu'l Ehves el-Mısırî. *Kitabu'l-İmame*.⁷⁹
- İsmail b. Muhammed Mahzûmî (ö. 300/912 civarı)
 İsmail b. Muhammed b. İsmail b. Hilal el-Mahzumi. *Kitabu'l-İmame*.⁸⁰
- Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî (ö. 301/913)
 S'ad b. Abdillâh b. Ebi Yusuf b. Ebi Halef el-Eş'arî. *Kitabu'l-İmame*.⁸¹
- Kitabu'z-Ziyâi fi'l-İmame, Kitabu Makâlâtî'l-İmamîyye*.⁸²
- Abdullah b. Cafer el-Himyerî (ö. 301/913)
 Abdullah b. Cafer b. Hasan b. Malik b. Camî el-Himyeri Kummî. *Kitabu'l-İmame*.⁸³
- Muhammed b. Ebu Umeyr (3/9. asır)
 Künyesi, Ebu Ahmed'dir. Ezd'in mevalisindedir. Cahız'ın ehemmiyet verdiği bir alimdir. İmam Rıza ve İmam Cevad'ı idrak etti. *Kitabu'l-İmame*.⁸⁴
- İbn Mumellek İsfahânî/İsbahânî (3/9. asır)
 Muhammed b. Abdullah b. Mumellek el-İsfahânî'dir. Künyesi, Ebu Abdullah'tır. Ebu Ali el-Cubbai (ö. 302/915) ile imamet meclisinde bulunmuştur. *Kitabu'l-İmame, Kitabu Nakzî'l İmame'ti ale'l-Cubbâi*.⁸⁵
- Hasan b. Ubeydullah es-Sa'dî (3/9. asır), *Kitabu'l-İmame*.⁸⁶
- Haklarında fazla kayıt bulunmayan bu dönem alimlerinden şunları zikredebiliriz:
- Ebu'ş Şeddâh, *el-İmame*. Abdullah ez-Zubeyrî, *el-İmame*. Abdullah b. Harun, *el-İmame*. Muhammed b. Halef, *el-İmame*. Muhammed b. Amr b. Zübeyr b. Avvâm, *el-İmame*.⁸⁷
- Abdurrahman b. Ahmed es-Semrî (4/10. asır)
 Abdurrahman b. Ahmed b. Neheyk es-Semrî. *Kitabu'l-Kamil fi'l-İmame*.⁸⁸
- Ebu Cafer et-Taberî (ö. 4/10. asrın başları)
 Muhammed b. Cerir b. Rüstem, Ebu Cafer et-Taberî. *Kitab Mustersid fi'l-İmame, Kitab İzah fi'l-İmame, Kitabu'l İzâh fi'l İmame*.⁸⁹

78 Tûsî, *el-Fihrist*, 36-7; Necaşi, *Rical*, 1/91; Aga Buzurk, *ez-Zer'â*, 2/320; İsmail Bâşa el-Bağdadi, *Hediyyetu'l-Arifin*, ¼.

79 Lecne, *Mucem*, 1/383.

80 Lecne, *Mucem*, 1/366; Necaşi, *Rical*, 120.

81 Lecne, *Mucem*, 1/385-6; Necaşi, *Rical*, 2/403.

82 Tusi, *el-Fihrist*, 135.

83 Necaşi, *Rical*, 2/18; ed-Ducenî, *Alam*, 1/144; Lecne, *Mucem*, 2/105;

84 Tusi, *el-Fihrist*, 218.

85 Tusi, *el-Fihrist*, 282; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 310.

86 Necaşi, *Rical*, 143.

87 Lecne, *Mucem*, 1/439-41.

88 Necaşi, *Rical*, 2/47.

89 Necaşi, *Rical*, 2/289; Lecne, *Mucem*, 2/136.

Hasan b. Musa en-Nevbahtî (310/922)

Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa'dır. Ebu Sehl Nevbahtî'nin kız kardeşinin oğludur. Mütakellim ve filozof idi. Meşhur *Fıraku's Şi'a* eserinin müellifidir. *Kitabu'l-Câmi' fi'l-İmame, Kitabu'l-İmame* (tamamlanmamış).⁹⁰

Ebu Sehl İsmail en-Nevbahtî (ö.311/923)

İsmail b. Ali b. İshak b. Nuvbeht en-Nevbahtî. Bağdad'da Şi'a mütakellimlerinin şeyhi ve devrinde Nevbaht ailesinin mutakaddimi idi. *Kitabu'l-İstîfâ fi'l-İmame, Kitabu't-Tenbîh fi'l-İmame*.⁹¹ *Er-Redd ala Muhammed b. Ezher fi'l-İmame, el-Cumel fi'l-İmame*.⁹²

Ebu Nadr Ayyâşî (ö. 320/932 civarı)

Muhammed b. Mes'ûd 'Ayyâşî. Künyesi Ebu Nadr'dir. İki yüzden ziyade eseri mevcuttur. *Kitabu Delâilü'l-Eimme, Kitabu'l-İsbati İmame'ti Ali b. Huseyn, Kitabu'l-Enbiyâ ve'l-Eimme*.⁹³

Ali el-Curmî (4/10. asır)

Ali b. Hasan b. Muhammed et-Tâî el-Curmî. *el-İmame*.⁹⁴

Muhammed Şalmağânî (4/10. asır)

Muhammed b. Ali Şalmağânî. *Kitabu'l İmame'ti'l-Kebîr, Kitabu'l-İmame'ti's-Sağîr*.⁹⁵

Abdurrahman Ebu Talib (4/10. asır)

Abdurrahman b. Muhammed b. Caferi. *Kitabu'l-İmame*.⁹⁶

Caferî (ö. 4/10. asır)

Kitabu'l-İmame.⁹⁷

İsmail b. Muhammed el-Mahzûmî (4/10. asır)

Kitabu'l-İmame.⁹⁸

Bendâr b. Muhammed (4/10. asır)

Kitabu'l-İmame min Ciheti'l-Haber.⁹⁹

İbn Kibe (ö. 317/929)

Ebu Cafer Muhammed b. Abdurrahman b. Kibe er-Râzî'dir. Şi'a'nın hazık mütakellimlerinden sayılmaktadır. *Kitabu'l-İnsâf fi'l-İmame, Kitabu'l-İmame, Kitab Tarif ale'z-Zeydiyye*,¹⁰⁰ *Kitab Mustesbit fi'l-İmame, Mesele Muferrede fi'l-İmame*.¹⁰¹

90 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 310; Tusi, *el-Fihrist*, 96.

91 İbn Hacer el-Askalani, *Lisanu'l Mizan* (Beyrut, 2002), 2/154; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 309; Tusi, *el-Fihrist*, 49.

92 Muhammed b. Ezher (ö. 279), Hadis ravilerindedir. Muhsin Emin, *Ayân*, 3/387.

93 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 334; Tusi, *el-Fihrist*, 212-4; Lecne, *Mucem*, 2/157.

94 Necaşi, *Rical*, 2/78.

95 Necaşi, *Rical*, 2/293.

96 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 337; Lecne, *Mucem*, 2/176.

97 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 337.

98 Tusi, *el-Fihrist*, 48.

99 Tusi, *el-Fihrist*, 90; Muhsin Emin, *Ayânü's-Şi'a*, 3/608.

100 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 308; Tusi, *el-Fihrist*, 207; Necaşi, *Rical*, 2/288.

101 Lecne, *Mucem*, 2/143.

Abdullah b. Abdurrahman ez-Zübeyrî (4/10. asır)

Abdullah b. Abdurrahman ez-Zubeyrî. *Kitabu'l-İmame*.¹⁰²

Ebu Zeyd el-Belhî (234-322/848-933)

Ahmed b. Sehl Ebu Zeyd el-Belhî. *es-Siyasetu'l-Kebîr; es-Siyasetu's-Sağîr*.¹⁰³

Hasan b. Muhammed en-Nihavendî (ö. 325/936)

Hasan b. Muhammed Ebu Ali en-Nihavendi. *Kitabu'l-İhticâc fi'l-İmame*.¹⁰⁴

İbn Babeveyh el-Kummî (ö. 329/940)

Ali b. Hüseyin b. Musa b. Babeveyh, Ebu'l Hasan el-Kummî. Şeyh Saduk'un babasıdır. *Kitabu'l-İmame, Kitabu'l- İmame ve't-Tebstire mine'l-Hayre*.¹⁰⁵

Muhammed b. Yakub el-Küleynî (255?-329/870-941)

Ebu Cafer Muhammed b. Yakub el-Küleynî'dir. Künyesi, Ebu Cafer'dir. Rey'de doğmuş ve Bağdad'da yaşamıştır. Babası Yakub Küleyni, Gaybet-i Sügra devrinde İmamiyye'nin Küleyn'de kibarından sayılmıştır. *Kitabu'l Kafî'nin müellifidir. Resailu'l-Eimme, Mâ Kîle fi'l-Eimme*.¹⁰⁶

Hasan b. İsa İbn Ukayl (ö. 4. asır başları)

Hasan b. Ali b. Ebi Ukayl. *Kitabu'l-Kerr ve'l Ferr fi'l-İmame*.¹⁰⁷

c) Büyük Gaybetin Başlangıcı Sonrası 329/941

İsmail b. Muhammed el-Mansurbillah (ö. 341/952), *el-İmame*.¹⁰⁸

Ali b. Hüseyin el-Mesudî (ö. 346/957)

Ali b. Hüseyin b. Ali el-Huzelî. Meşhur tarih eseri *Murucu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*'in müellifidir. *el-İstibsâr fi'l-İmame, es-Safve fi'l-İmame, el-Hidaye ila Tahkîki'l-Vilaye, es-Siyasetu'l-Medeniyye*.¹⁰⁹

Muhammed Sûsencerdî (ö. 350/961 civarı)

Muhammed b. Beşir el-Hamdûnî, Ebu'l Huseyn Sûsencerdî. Ebu Sehl Nevbahtî'nin şilmanlarındandır. *Kitabu'l-İnkâz fi'l-İmame, Kitabu'l-Munkî fi'l-İmame*.¹¹⁰

Ebu Kasım Ali b. Ahmed el-Kûfî (ö. 352/963), *el-İmame, Kitabu'l- İmame*.¹¹¹

Ali b. Bilal el-Ezdî (ö. 352/963)

Ali b. Bilal b. Ebi Muaviye, Ebu'l Hasan el-Muhellebî el-Ezdî. *Kitab fi'l-İmame, Kitab Muhtasar fi'l-İmame*.¹¹²

102 Necaşi, *Rical*, 2/19.

103 Lecne, *Mucem*, 2/65.

104 Lecne, *Mucem*, 2/90.

105 Lecne, *Mucem*, 2/115; Necaşi, *Rical*, 2/89.

106 Tusi, *el-Fihrist*, 210; Abdurresul Abdulhasan el-Gaffâr, *el-Küleyni ve'l Kâfî* (1416, Kum), 124; Lecne, *Mucem*, 2/161.

107 Tusi, *el-Fihrist*, 108; Lecne, *Mucem*, 2/86; Necaşi, *Rical*, 154.

108 Akabuzurk, *ez-Zeria*, 2/321.

109 Lecne, *Mucem*, 2/113.

110 Tusi, *el-Fihrist*, 208; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 310; Necaşi, *Rical*, 2/298; Lecne, *Mucem*, 2/134.

111 Aka Buzurk, *ez-Zeri'a*, 2/330; Lecne, *Mucem*, 2/109.

112 Necaşi, *Rical*, 2/95-7.

- Ebu Talib el-Enbârî (ö. 356/966)
 Ebu Talib Abdullah b. Ebi Zeyd Ahmed b. Yakub b. Nasr el-Enbari. *Kitab fi'l-İmame, Kitab Fi't-Tevhid ve'l-Adl ve'l-İmame, el-İbane 'an İhtilâfi'n-Nâs fi'l-İmame.*¹¹³
- Muhammed b. Ahmed es-Safvânî (ö. 358/968)
 Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Kuza'a b. Safvan b. Mehran. *Kitabu'l-İmame.*¹¹⁴
- Ali Nâşî (4/10. asır), *Kitabu'l-İmame.*¹¹⁵
 İbn Temâm (ö. 360/970)
 Muhammed b. Ali b. Fadl b. Temmâm b. Sukîn ed-Dehhâk. *Kitab Mâ Ruviye ft 'Adedi'l-Eimme.*¹¹⁶
 Muhammed b. İbrahim en-Numânî (ö. 360/970)
 Muhammed b. İbrahim b. Cafer, Ebu Abdillâh en-Numanî. *Ed-Delâilu fi'l-İmâme.*¹¹⁷
- Kadı Numan (293-363/905-974)
 Numan b. Muhammed b. Ahmed b. Mansur b. Heyyûn et-Temîmî. *Tevhid ve'l-İmame.*¹¹⁸
- Muzaffer b. Muhammed el-Belhî (ö. 367/981)
 Muzaffer b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l Ceys. *Nuket ve'l-Ağrâz fi'l-İmame.*¹¹⁹
 Ebu Muhammed Alevî (317-376/929-986)
 Yahya b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Ali b. Ebi Talib. *Kitabu'l-İmame.*¹²⁰
- Hasan Şeyh Sadûk (306-381/918-991)
 Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Musa b. Babeveyh, Ebu Cafer el-Kummî. *İsbatu'l-İhtiyâr ve İsbâtu'n-Nass, Delâilu'l-Eimme ve Mucizâtuhum, Cami'u'l-Hiceci'l-Eimme, Kitabu'l-İmame ve't-Tabsire mine'l-Hayre*¹²¹
- Sahib b. Abbâd (326-385/937-995)
 İsmail b. Abbâd b. Abbâs b. Abbâd b. Ahmed. *Kitabu'l-İmame.*¹²²
 Abdullâh b. Cafer el-Himyerî el-Kummî (4/10. asır), *Kitabu'l-İmame.*¹²³
 Muhammed b. Muhammed el-Mufid (338-413/949-1022)
 Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Mufid'dir. Künyesi, Ebu Abdil-

113 Tusi, *el-Fihrist*, 169; Lecne, *Mucem*, 2/107; Necaşi, *Rical*, 2/41; Abdusselam b. Abbas el-Vecîd, *Alâmu'l-Muellifin ez-Zeydiyye*, (Amman, 1999), 638.

114 Lecne, *Mucem*, 2/128.

115 Necaşi, *Rical*, 2/105.

116 Lecne, *Mucem*, 2/155.

117 Lecne, *Mucem*, 2/123.

118 Lecne, *Mucem* 2/ 170.

119 Tusi, *el-Fihrist*, 251; Necaşi, *Rical*, 2/373; Lecne, *Mucem*, 2/168.

120 Lecne, *Mucem*, 2/ 173.

121 Tusi, *el-Fihrist*, 157; Lecne, *Mucem*, 2/151.

122 Abdusselam b. Abbas Vecih, *Alâm*, 235; Lecne, *Mucem*, 2/76-9.

123 Tusi, *el-Fihrist*, 167-8.

lah'tır. İbn Muallim olarak maruftur. Mütakellim ve zamanının İmamiyye re-
isidir. Mutakaddim fakihtir. *Kitab İzâh fi'l-İmame, Kitab Munîr fi'l-İmame.*¹²⁴

Ahmed b. Hüseyin es-Saykal (4/10. asır)

Ahmed b. Hüseyin b. Ömer b. Yazid es-Saykal. *Kitabu'l-İmame.*¹²⁵

Haklarına fazla bilgi bulunmayan bu dönemin şu alimlerinin de *Kitabu'l-İmame* isimli eserleri mevcuttur: Cafer b. Ahmed b. Vendek, Cafer b. Muhammed el-Becelî, Halid b. Yahya b. Halid, Salihu'd Deylemî ve Ya'la b. Muhammed el-Caferî.¹²⁶

Zeydî İmamet Eserleri

Zeyd b. Ali b. Hasan (79-122/698-740)

İbnu'l Huseyin Ali b. Ebi Talib el-Haşimî. Zeydiye'nin kurucusudur. *Risaletu Tesbiti'l İmame.*¹²⁷ *Risale fi'l-İmame ila Vasıl b. Ata.*¹²⁸ *el-Vasıyye ve'l-İmame.*¹²⁹

Hasan b. Ali b. Hasan (2/8. asır)

Hasan b. Ali b. Hasan b. Ömer b. Ali Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib. *Kitab fi'l-İmame'ti'l-Kebir, Kitab fi'l-İmame, Kitab Ensabu'l-Eimme.*¹³⁰

Hasan b. Salih b. Hay (100-168/718-784)

Ebu Abdullah İbn Salih b. Muslim b. Hayy el-Hemedani es-Sevri. Zeydiye Şia'sının kibar mütakellimlerinden ve İmam Zeyd'in talebesidir. *Kitabu'l-İmame, Kitabu İmame'ti Veledi Ali min Fâtuma.*¹³¹

İsa b. Ravda et-Tabi'iyi (ö. 158/774), *el-İmame.*¹³²

Kasım b. İbrahim er-Ressî (169-246/785-860)

Ebu Muhammed Ali Kasım b. İbrahim b. İsmail el-Hasanî el-Alevî er-Ressî. *Kitabu'l-İmame, Tesbitu'l-İmame, İhticâc fi'l-İmâm ve'l-İmame.*¹³³

Hasan b. Zeyd el-Alevî Dai ile'l Hak (ö. 270/883)

Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Zeyd b. Hasan. *el-Hucce fi'l-İmame.*¹³⁴

124 Tusi, *el-Fihrist*, 238-9.

125 Necaşi, *Rical*, 219.

126 Lecne, *Mucem*, 2/175-7.

127 Hayruddin ez-Zirikli *Tertîbu'l Alâm Ale'l Avâm*, tdk. Züheyir Zâzâ (Beyrut, ty.), 1/183; Abdusselam Vecih, *Alâm*, 440.

Mecne, Mucem, 1/306-8.

128 Fuat Sezgin, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums (GAS)* (Leiden, 1967), 1/560.

129 Bu kitab yayınlanmıştır. Thk. Hasan Muhammed Takî el-Hekîm (Beyrut, 1416/1991).

130 Necaşi, *Rical*, 171.

131 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 311-2; Abdussahib İmran ed-Duceyli, *Alamu'l 'Arab* (Necef, 1386/1966), 1/67; Abdusselam Vecih, *Alâm'ul Müellifin ez-Zeydiyye*, 321; Lecne, *Mucem*, 1/317-8.

132 Aga Buzurk, *ez-Zerî'a*, 2/331.

133 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 332; ed-Ducelî, *Alâm*, 1/116; F. Sezgin, *GAS*, 1/561; Abdusselam Vecih, *Alâm'ul-Muellifin ez-Zeydiyye*, 760.

134 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 332; ed-Ducenî, *Alâm*, 1/132; Abdusselam Vecih, *Alâm*, 320; Lecne, *Mucem*, 1/371.

Hâdî Yahya b. Hasan (ö. 298/911)

Yahya b. Hüseyin b. Kasım b. İbrahim b. İsmail el-Hasenî Hadî ile'l-Hakk. *el-İmam ve İsbâti'n-Nubüvve ve'l-Vasyyeti*,¹³⁵ *Tesbîtu'l-İmame*, *Tesbitu İmame* *Emiri'l-Muminîn*, *Mes'ele fi'l-İmame*.¹³⁶

Hasan b. Ali el-Utrûş (225-304/839-916)

Hasan b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ömer (Zeynel Abidin). Şerif Rıza ve Şerif Murteza'nın anne tarafından dedelerinin babasıdır. *el-İmame* *tu'l-Kebir*, *el-İmame* *tu's-Sağır*.¹³⁷

Murteza Li-Dinillah (278-310/891-922)

Muhammed b. Yahya b. Hüseyin b. Kasım b. İbrahim. *Zeydiyye imamıdır*. *Nubuvve ve'l-İmame*,¹³⁸ *Tesbîtu'l-İmame li-Mevlana Ali b. Ebi Talib*.¹³⁹

İbn Tayyib es-Serahsî (ö. 286/899)

Halife Mu'tedid'in hocası idi. *es-Siyasetu's-Sağır*.¹⁴⁰

Ali el-Mes'ûdî (ö. 346/919)

el-İstibsâr fi'l-İmame, *Kitabu's-Safve fi'l-İmame*.¹⁴¹

Mansûr Billah (302-341/914-952)

İsmail b. Muhammed (el-Kaim bi-Emrillah) b. Ubeydillah (el-Mehdi) el-Mansur billah. *Kayravan'da doğmuştur. Mağrib'deki Fatimi Devleti'nin üçüncü halifesidir*. *el-İmame*.¹⁴²

İmam Hüseyin el-'Ayyânî (356-404/929-1018)

Kitabu'l-İmame, *Tesbîtu'l-İmame*.¹⁴³

el-Mueyyed Billah el-Harûnî (333-411/944-1022)

Kitabu Nakz'l İmame *ti ala İbn Kabbe*.¹⁴⁴

C. Mutezili İmamet Eserleri

a) İkinci/Sekizinci Asır

Ebu Bekir Asam (ö. 200/815)

Basra Mutezilesindendi, fakat Ali'ye meyli vardı. Bu nedenle Mutezile, onu muhallasinlerin cümlesinden çıkarmıştır. Onun *Kitabu Resaili'l-Eimme fi'l-'Adl*, *Kitabu'l-İmame*.¹⁴⁵

b) Üçüncü/Dokuzuncu Asır

Dirar b. Amr (ö. 184 veya 205/800 veya 820)

135 Abdusselam Vecih, *A'Lam*, 1104-5; Lecne, *Mucem*, 1/ 431-2.

136 Ed-Ducenî, *A'Lam*, 1/141; Sezgin, *GAS*, 1/564.

137 Abdusselam Vecih, *A'lâm*, 332; Lecne, *Mucem*, 2/88.

138 Lecne, *Mucem*, 2/159.

139 F. Sezgin, *GAS*, 1/574.

140 Muhsin el-Emin, *Ayânu's-Şi'a* (Beirut, 1983), 3/153.

141 Abdusselam b. Abbas el-Vecih, *Alâmu*, 669-70.

142 Lecne, *Mucem*, 2/83.

143 Abdusselam b. Abbas Vecih, *Alâm*, 385.

144 Abdusselam b. Abbas Vecih, *Alâm*, 101.

145 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 298.

Ebu'l Huzeyl Allaftan önce Basra'da felsefi teolojinin önderlerinden idi. Aristo'ya tenkit yazabilecek kadar Grek felsefesini biliyordu.¹⁴⁶ *Kitabu'l-İmame*.¹⁴⁷

Bişr b. Mutemir (ö. 210/825)

Mutezile'nin kibarından ve reislerindendir. Harun Reşid (170-193/786-809) devrinde tekrar ortaya çıkan Abbasiler ile Şiiler arasındaki siyasi mücadelede, Şiiler'den yana tavır aldı iddiası üzerine Rafizilikle itham edilmiş ve hapsedilmiştir.¹⁴⁸ *Kitabu'l-İmame*.¹⁴⁹

Ebu'l Huzeyl Allaf (134-227/751-849)

Basra Mutezilesi'nin büyük alimlerindenidir. Memun'un, Mutezili fikirleri benimsemesinde büyük tesiri olan şahsiyetlerdendir. İktidara karşı fiili bir tavır sergilememiştir. Çeşitli sahalarda külliyetli miktarda eser vermiştir. *Kitabu'l-İmame ala Hişam*.¹⁵⁰

Kasım b. Halil Dimeşki

Cafer b. Mübeşşir'in tabakasındandır. *Kitabu İmame'ti Ebi Bekr*.¹⁵¹

Ebu Cafer İskafi (ö. 239/854)

Ebu Kasım Cafer b. Muhammed el-İskâfi, Bağdad Mutezilesi'ndendir. Mutasım, onu çok takdir etmiş, ona iltifat ve ihsanda bulunmuştur. *Kitabu'l-Mi'yâr ve'l-Muvazene fi'l-İmâme*.¹⁵²

Ebu Osman Cahız (159-255/766-870)

Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kenanî el-Cahız. Basra Mutezilesi'nin önde gelen kelamcılarındandır. Mutezile'nin iktidardaki altın çağını müşahid olmuştur. Halife Memun'dan itibar görmüş, Halife Mutasım ve Vasık'ın veziri olan İbn el-Zeyyat onu refah içinde yaşatmıştır.¹⁵³ Halife Muhtedi Billah devrinde vefat etmiştir. Mutezile'de imamet üzerine en çok eseri kaleme alan alim sayılabilir. *Kitabu'l-İmame ala Mezhebi's-Şi'a*. *Kitabu'l-İmame'ti Mu'aviye*, *Kitabu'l-İmame'ti Beni Abbas*, *Kitabu Vucûbi'l-İmame*, *Kitabu Ahlakı'l-Mulûk*, *Kitabu Menakıb-ı Cundi'l-Hilafe ve Fazaili'l-Etrâk*, *Kitabu's-Sultân ve Ahlak-ı Ehlihi*, *Kitabu'd-Delâleti ala Enne'l-İmame'ti Fardun*,¹⁵⁴ *Kitabu Cevabat fi'l-İmame*, *İsbat-İ İmame'ti Emiri'l-Muminin*, *Kitabu'l-Osmaniye*, *Kitabu'l-Mesaili'l-Osmaniye*, *İstihkaku'l-İmame*.¹⁵⁵

146 Şehristani, *el-Milel*, 73.

147 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 300.

148 Kadı Abdulcebbar, *Fadlu'l İtizal*, 265; Ebu Huseyn Malatî, *K. Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, thk. M. Zahid Kevserî, (Kahire, 1949), 30.

149 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 287.

150 İbn Murteza, *Tabakat*, 44-49; Kadı Abdulcebbar, *Tabakat*, 254-64; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 285-6.

151 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 289.

152 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 298.

153 İ.A., 3/12-4.

154 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 291-6; Ahmed Emin, *Duha'l İslam* (Mısır, 1933), 387.

155 Charles Pellat, "L'Imamat dans la Doctrine Cahız," *Studia Islamica*, MCMLXI, 2353.

Naşi el-Ekber (ö. 293/906)

Kendisine İbn Şirşir denir, fakat en fazla Naşi el-Ekber olarak bilinir. İsmi, Ebu'l Abbas Abdullah b. Muhammed el-Enbârî'dir. *Mesâilü'l-İmame*.¹⁵⁶

c) Dördüncü/Onuncu Asır

Abdullah b. Ahmed Belhî (273-319/886-931)

Ebu Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî. *el-Musterşid fi'l-İmame*.¹⁵⁷

Muhammed b. Zeyd el-Vâsıtî (ö. 326/937)

Ebu Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Vasıtî. Bağdad Mutezilesi'nin kibarındandır. Ali Cubbâr'den ders almıştır. *Kitabu'l-İmame*.¹⁵⁸

Sonuç

Haricilik ve Şia'nın, fiilen ve fikren tam politize mezhepler oldukları tespiti, hakikatten uzak değildir. Mutezile'nin, Haricilik ve Şia kadar olmasa da, fiilen ve fikren siyasi bir mezheb karakterini aldığı görülmektedir. Siyasal tavır olarak; Hariciler ve Şiileri, iktidarların fiilen ve fikren muhalifleri, Mutezilileri ise bazan fiilen aktif müttefiki, bazan fiilen pasif muhalifi olsalar da sürekli olarak fikren müttefik oldukları şeklinde tavsif etmek mümkündür.

Mevcut bibliyografik eserleri tarayarak Haricilik, makalemizin hacmini göz önünde bulundurarak ve çıkış zamanı olarak ilk fırka olması nedeniyle sadece Zeydiyye kolu ile birlikte Şia ve Mutezile'nin 5/11. asra kadarki dönemde yazılan imamet eserlerinin bibliyografyasını tespit etmeye çalıştık. Tabakat ve Mucem gibi mevcut bibliyografya eserlerini taradık. İmamet eserlerin hepsini bulabildiğimizi iddia edemeyiz ancak, çok az miktarına erişememiş olabileceğimizi söyleyebiliriz.

İmamet bibliyografyasını tespitimizin yanısıra aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

Hariciler'in birinci/yedinci asırda imamet eserine rastlamadık. İkinci/sekizinci asırdan itibaren sadece üç adet imamet eserine rastlayabildik. Öyle görünüyor ki Hariciler, eser yazmaktan çok, siyasi iktidarlara karşı isyan, başkaldırma ve savaşlarla meşgul olmuşlardır.

En çok imamet eserini Şiiler yazmıştır. Bu mezhebin, birinci/yedinci asırda yazılmış imamet eserini bulamadık. Şi'a'nın ilk imamet eserini, ikinci/sekizinci asrın ikinci yarısının başlarında, Şeytanu't Tâk (ö. 160) telif etmiştir. Şi'i ulemanın ekseriyeti, imamet konusunda müstakil eser yazmıştır. Küçük Gaybet (261874)'ten sonra yazılan eserlere, muhatabı inandırmak amacıyla olsa gerek, te'kit ifade eden; *delâil*, *ihiticac*, *tenbih*, *müsterşid*, *câmi'*, *mukni'* ve *izah* gibi eklerin çoğaldığı müşahade edilmektedir.

156 Watt, *Teşekkül*, 278.

157 İbn Hallikân, *Vefeyat*, I/252; *Keşfu'z-Zunûn*, 1673; *Fazlu'l İ'tizal ve Tabakâtu'l Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus, 1406/1986), 43, 53, 297.

158 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 303; Askalani, *Lisanu'l-Mizan*, 7/147.

Mutezile'de Hicri birinci ve ikinci asırda imamet eserine rastlamadık. Güçsüz olduğu H. 200 senesine kadarki devrede mezhebin mebadii ile ilgili eserlerin yazıldığını görüyoruz. Mutezile'de ilk imamet eserini, ikinci/sekizinci asrın sonlarında E. Bekir Asam (ö. 200/815)'in telif ettiği görülmektedir. Abbasiler (132-656/750-1258) devrine rastlayan üçüncü asrın başlarından itibaren imamet eserleri yazmaya başlamışlardır. Bu eserlerin, elli yıllık iktidar devresinde arttığını söylemek mümkündür. İktidardan düştükleri H. 250'den itibaren müstakil imamet eserlerinin telifi azaldığı ve H.300'den sonraki devrede imamet eseri yazmaları yok olmaya yüz tutmuştur.

Mezhepler arasında ilk imamet eserleri, ikinci/sekizinci asrın başlarında Zeydiye'nin kurucusu, Zeyd b. Ali (ö. 122/739)'nin yazdığı, *Kitabu'l-İmame* ve *el-Vasiyye ve'l-İmame*'dir. Bu kitaplardaki isimlerin, sonra yazılan Şii imamet eserlerinde kullanıldığı görülmektedir.

